

Mgr Sonia Pajor
IPC Paryż

Eutanazja a dobro i godność człowieka Problem eutanazji w perspektywie historycznej

Euthanasia and the good and dignity of the human being The issue of euthanasia in a historical perspective

Abstract:

W artykule przedstawiono problem dobra i godności eutanazji w perspektywie historycznej. Z analiz tych wynika, że problem zrozumienia eutanazji zależy od zrozumienia istoty ludzkiej. Artykuł koncentruje się na zagadnieniu relacji między eutanazją a dobrem i godnością człowieka. Zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy eutanazji wykorzystują autonomię i godność ludzką jako argumenty uzasadniające ich postawy. Stąd stawiając problem eutanazji trzeba poruszyć kwestie dobra człowieka i jego godność. Okazuje się, że od tego, jak ktoś rozumie człowieka i jego godność zależy sposób, w jaki traktuje się go w teorii i praktyce. Eutanazja w większości krajów jest zabroniona. Można jednak dostrzec tendencję do poszerzania dopuszczalności prawnej eutanazji.

Słowa kluczowe: eutanazja, prawo do śmierci, zasada autonomii, godność człowieka

Abstract:

This paper reveals a brief history of euthanasia proving that the problem of understanding euthanasia resembles the notion of understanding a human an entity. The article concentrates on the question of relations between euthanasia and the principle of human and his dignity. Both supporters and opponents of euthanasia exploit autonomy and human dignity as arguments justifying their statements. The question about euthanasia, the question about man and his dignity is equally important. It turns out that from how one understands a person and his dignity depends on how he is treated in theory and practice. Still, euthanasia in most countries is forbidden. However, one can see the trend to extending its legal admissibility.

Key words: euthanasia, right to die, the principle of autonomy, human dignity, living will.

Wprowadzenie

Refleksja dotycząca dopuszczalności eutanazji i tego kim jest człowiek oraz jego godność jest niezwykle istotna w dzisiejszych czasach¹.

Rozważania nad wartością ludzkiego życia, nad problemem śmierci, także tzw. „dobrej śmierci”, która dopuszcza eutanazję, stają się coraz powszechniejsze,

¹ http://www.revolucao-contrarevolucao.com/polski_rcc.asp?id=124 (22 luty 2015);

H. Skłodowski, Człowiek w kryzysie – psychospołeczne aspekty kryzysu, w: *Przedsiębiorstwo i zarządzanie*, Tom XI, Zeszyt 1 <http://www.piz.san.edu.pl/docs/e-XI.1.pdf> (Dostęp 22 luty 2015); por. także: M. A. Krąpiec (1991-1992), z. 2, s. 39-51.

szczególnie po zalegalizowaniu eutanazji w Holandii, co przyczyniło się do podjęcia prób jej legalizacji także i w innych krajach.

Kwestia eutanazji jest związana z przyjmowaną w danym środowisku koncepcją osoby ludzkiej. Stąd też spór o dopuszczalność eutanazji jest w rzeczywistości sporem o antropologię człowieka, w tym także o rozumienie godności, wolności i autonomii ludzkiej oraz prawa do wolnej decyzji. Od tego jak rozumiany jest człowiek (osoba) i jego godność, zależy sposób jego traktowania i w teorii i w praktyce.

Ważne jest więc, aby w toku toczących się debat, odpowiedź była udzielana na podstawie dogłębnego, rzeczowego przemyślenia przytaczanych argumentów.

Analizę kwestii eutanazji utrudnia istniejący zamęt terminologiczny (por. np. Krajewski, 2004, s. 142; Machinek, 2001, s. 46–47). Do dziś istnieją trudności w jednoznacznym jej zdefiniowaniu.

Większość dostępnych w literaturze definicji wiąże ją z decyzjami o skróceniu życia, podejmowanymi w ramach opieki medycznej, przez lekarzy, w oparciu o przekonanie, że śmierć dla pacjenta stanowi mniejsze zło niż życie w aktualnym stanie. Oszczędza ona choremu nieznośnych cierpień lub pozwala mu umrzeć z „godnością” (za: Malczewski, 2012, s. 83-84).

Historia rozwoju praktyki eutanazji obejmuje w szerokim sensie cztery znaczenia: śmierci łagodnej, dobrej i samobójczej; eutanazji utylitarystycznej; eutanazji eugenicznej i współczującej (por. np. Aurenche, 1999; Aumonier, Beignier i Letellier, 2003).

1. Eutanazja od starożytności do współczesności

Idea eutanazji nie jest czymś nowym (Malczewski, 2005). Uśmiercanie jednostek „niewygodnych” społecznie, chorych, upośledzonych, nieprzydatnych, a nawet dzieci, stosowane było powszechnie w starożytności (za: Dziedzic, 2005, s. 153; Malczewski, 2005).

Etymologicznie słowo *eutanazja* złożone jest z gr. *eu* - dobra, *thanatos* – śmierć² (Słownik Wyrazów Obcych, 1993, s. 250; por. także: np. Tarnowski, 1981; Tokarczyk, 2000; Kongregacja Nauki i Wiary, Deklaracja o eutanazji, 2012). W tłumaczeniu literalnym oznacza „dobrą śmierć”, łagodną, bez cierpień (Dictionnaire de Trévot, 1771).

² Etymologicznie określa « dobrą śmierć » lub też « śmierć łatwą, łagodną, bezbolesną ».

Samo pojęcie może występować w trzech formach: rzeczownika, przymiotnika i czasownika w celu oznaczenia sytuacji, stanu czy podejmowanej czynności (Lidell, Scott, 1968).

Za najstarsze świadectwo występowania eutanazji (*euthanatôs*) w znaczeniu „dobrej, pięknej śmierci”, uznaje się fragment komedii greckiego poety Kratinosa z V w p.n.e. (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 37; por. także: Krajewski, 2004, s. 141; Malczewski 2005, s. 18).

Menander, pod koniec IV w. przed Chrystusem, użył terminu „łatwa śmierć” (za: tamże; Citowicz, 2006, s. 29). Z kolei Posejdippos (ok. 300 p.n.e.) określił eutanazję zarówno jako dobrą i łagodną śmierć (za: Malczewski, 2005, s. 18). Swetoniusz (63 p.n.e. - 14 n.e.) w utworze „*Życie dwunastu Cezarów*” opisuje koniec życia Augusta, który kona w ramionach Livii. Określa tym samym *euthanasie* jako śmierć szybką i bezbolesną (za: Malczewski, 2005, s. 20-21; por. także: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 37-38).

Znaczenie eutanazji jako „dobrej i łagodnej śmierci” pozwalającej uniknąć śmierci niehonorowej, agonii i cierpień utrzymuje się aż do początku I w p.n.e. (por. np. Czarnecki, 2008, s. 109; Benzenhöfer, 1999, s. 16n). Grecki historyk Polibiusz (202-120 p.n.e.), ukazuje pragnienie samobójstwa króla Sparty Kleomenessa po jego przegranej bitwie (za: Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 38). Samobójstwo jawi się u niego jako śmierć piękna i honorowa (*euthanateō*), (Malczewski 2005, s. 22).

Wydaje się, że Cyceon (106-43 p.n.e.) też pragnął śmierci w znaczeniu dobrej i łagodnej *euthanasian* (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 38; por. także: Wawrzyniak, 2015, s. 264-265; Malczewski, 2005, s. 22-23).

Pod koniec I w p.n.e. pojawia się jednak alternatywa do wyżej wymienionego znaczenia. Nie chodzi już tyle o dobrą i bezbolesną śmierć, co o uniknięcie okrutnej śmierci, jak to widać w utworze Flawiusza „*Antiquités Juives*” - „*Starożytności Żydowskie*” (Księga 9, Rozdział 4, 5), gdzie cztery osoby dotknięte trędem, aby nie umrzeć z głodu, wybierają śmierć zadaną przez ich wroga (za: Aurenche, 1999, s. 188; por. także: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 38).

Z powyższego widać, że eutanazję rozumiano w dwóch odmiennych znaczeniach: śmierci łagodnej i samobójstwa, uważanego za *lepsze* od śmierci okrutnej (za: Malczewski, 2005, s. 23; por. także: Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 38).

W tamtym okresie zaczęto nawet dyskutować o możliwości używania trucizn (za: Citowicz, 2006, s. 32). I tak Tharsydes z Martinei stworzył mieszanekę, która miała przyspieszyć śmierć osób umierających w cierpieniu³. Każdy mieszkaniec Keosu w

³ file:///C:/Users/User/Downloads/70-ŚMIGACZ%20KAROLINA.pdf, s. 775, (Dostęp 15 grudzień

wieku 60 lat miał obowiązek wypicia trucizny na bazie cykuty (za: Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 40-41).

Podobnie władze Marsylii i Cei posiadały zapasy trucizny⁴ (tamże). Każda osoba, która z powodów sobie znanych pragnęła zadania sobie śmierci, mogła wystąpić w Senacie z prośbą o realizację jej pragnienia (za: tamże, s. 40-41).

Jak widać, eutanazja była już praktykowana w antycznej Grecji i Rzymie (np. Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 37-38; por. także: Humphry i Wickett, 1986, s. 1-18; Szeroczyńska, 2004, s. 22-24; Malczewski 2005, s. 15-28), gdzie także dopuszczano nawet, aby w określonej sytuacji, wspomóc człowieka w zadaniu sobie śmierci⁵.

Nie dysponowano jednak jeszcze odpowiednim pojęciem, które miałyby znaczenie porównywalne z zadaniem śmierci drugiej osobie w celu uwolnienia jej od spowodowanego nieuleczalną chorobą cierpienia lub z „zabójstwem z litości” (za np. Cooper, 1989, s. 11).

W Sparcie zabijano dzieci, których zdrowie oceniano jako słabe i wątłe (patrz: Gazdulka, 2008, s. 282; Aumonier, Beignier, Letellier, 2003 s. 40; Dziedzic, 2005, s. 153).

Dla stoików „miarą wolności mędrca była śmierć pozwalająca uniknąć groźby zniewolenia duszy” (za: Karłowicz, 1997, s. 100). Ich zdaniem „dobra śmierć” to zakończenie życia przez mędrca, w odpowiedni sposób i w odpowiednim momencie, z powodu nieuleczalnej choroby, jak i z różnych często niezależnych od siebie okoliczności (za: Szeroczyńska, 2004, s. 24).

Antyczni lekarze nie podejmowali leczenia cierpiących pacjentów (Malczewski, 2005). Platon uważał, że należy eliminować dzieci, urodzone z tzw. «gorszych» obywateli i tym samym pozbawionych nadziei na odpowiednią „jakość” życia (patrz: Platon, Państwo III, 409e-410a; V, 459de, 461 b c). Natomiast przedłużanie życia osób nieuleczalnie chorych, jak uważał, nie ma sensu (za: Malczewski, 2005, s. 42-49; Dziedzic, 2005, s. 153). W swoim dualizmie antropologicznym przedstawił negatywne odniesienie do ludzkiej cielesności, które nazywa wprost „złem” (za: Witwicki, 1982, s. 385), a odebranie sobie życia ukazuje jako najprostsze rozwiązanie ograniczeń narzuconych przez doczesność (patrz: Platon, Państwo III, 406, 407 d-c; Karłowicz, 1997, s. 97; Malczewski, 2005, s. 42-49).

Także Arystoteles zalecał, aby nie wychowywać chorych ani kalekich dzieci (patrz: Polityka, VII, 1335 b 19 sq; Arystoteles, 1964, s. 33)⁶, a osoby niepełnosprawne

2018).

⁴ Cykuta przepisywana była jak lekarstwo.

⁵ <http://compilhistoire.pagesperso-orange.fr/euthanasie.htm>, (Dostęp 22 lutego 2015).

⁶ Ponadto w ok. 500 r. p.n.e. wprowadzono prawo zatwierdzające nakaz zabijania niemowląt z

traktował wręcz z pogardą (por. np. Gromska, 2007, s. 220; pro. także: Gromska, 1996, s. 132-133; Czachorowska, 2002, s. 12–13).

Widać tu podejście utilitarно-społeczne (Szeroczyńska, 2004, s. 101) i eugeniczne ze względu na korzyści społeczne (Carrick, 1987, s. 113-115).

W cywilizacjach antycznych była również praktykowana eutanazja osób starszych⁷ i kalekich (za: Czachorowski, 2007, s. 322). Kleopatra i Marek Antoniusz utworzyli tak zwaną „Akademię” mającą na celu przeprowadzanie eksperymentów nad sposobami bezbolesnego zadawania śmierci⁸.

Przeciwny eutanazji był Hipokrates, który sprzeciwiał się zabijaniu lub pomocy w uśmiercaniu osób (za: Benzenhöfer, 1999, s. 38-42). Jak twierdził: „*nie podam nikomu, choćby żądał, śmiertelnego leku, ani nie udzielę mu pomocy w tym względzie*”⁹ (za: Machinek, 2011, s. 327).

Zasadnicza zmiana w podejściu do eutanazji dokonała się dzięki judaizmowi i chrześcijaństwu, głoszącym absolutny zakaz eutanazji ze względu na szacunek dla życia (Sikora, Szczepański, 2005, s. 62-63; Machinek, 2011, s. 327-328). Życie ludzkie posiada największą wartość i tym samym wszelki akt eutanatyczny jest wyrazem braku szacunku wobec Boga, dawcy wszelkiego życia (za: Baelz, 1980).

Święty Augustyn i św. Tomasz z Akwinu zdecydowanie sprzeciwiali się samobójstwu, jak i eutanazji, w rozumieniu zabicia osoby ludzkiej, uznając je jako pogwałcenie praw boskich objawionych w Dekalogu (za: Cackowski, 1985, s. 159; por. także: Czachorowski, 2007, s. 323).

Podobnie, Kant uznawał eutanazję za sprzeczną z samą naturą człowieka (por. np. Ślipko, 1978, s. 362). Człowiek nie może dysponować życiem, które ma wymiar najwyższej wartości (Ślipko, 2008). Godność jest wartością absolutną (za: Mazurek 2001, s. 37-38) i tym samym osoba jest bezcenna i nie może być ani wartością wymienną ani też sumą wartości niższych (za: tamże, por. także: Biesaga, 2005, s. 127). Człowiek, „*jako absolutny podmiot moralności*”, jest celem samym w sobie i nie może być traktowany jako środek do innego celu (za: Mazurek 2001, s. 38; por. także: Ślipko, 2008; Sambuc, Le Coz, 2012).

W czasach nowożytnych wprowadzono pierwsze rozróżnienie eutanazji na czynną i bierną, w znaczeniu współcześnie obowiązującym (za: Pietrzykowski, 2007, s. 12, por. także: Ochmański, 2007). Pojawiła się również postać osoby wspomagającej łagodzenie cierpienia chorych - lekarza, przy *excitus finalis* (za: Pietrzykowski, 2007,

deformacjami - „Dziecko, które urodzi się zniekształcone, ma zostać szybko zabite”, http://romanum.historicus.pl/prawo_dwunastu_tablic_tresc.html (Dostęp 01 luty 2019).

⁷ <http://compilhistoire.pagesperso-orange.fr/euthanasie.htm>, (Dostęp 22 luty 2015).

⁸ <http://euthanasiecegavi.e-monsite.com/pages/i.html>, (Dostęp 22 luty 2015).

⁹ <http://adonai.pl/life/?id=110> (Dostęp 02 luty 2019).

s. 12).

W „Utopii” Tomasza Morusa nieuleczalnie chory i cierpiący pacjent jest tylko przykrym ciężarem, a pozostawianie go przy życiu określano „męką” (za: Aumonier, Beignier, Letellier, 2003 s. 41; Utopia, tłum. pol. Abgarowicza 1954, s. 152). Morus proponuje eutanazję dobrowolną, gdzie skracanie życia nieuleczalnie chorych pacjentów odbywa się przy jednogłośnie akceptacji takiej decyzji przez księży i Senat (za: Aumonier, Beignier, Letellier 2003, s. 41; por także: Singer 1998, s. 337; Malczewski 2005, s. 49-50). Tymczasem samego terminu eutanazja jednak nie używa (za: Malczewski 2005, s. 32).

Bacon (X 7 II księgi *The Advancement of Learning*, 1900 - „Postęp w nauce”, zatytułowanego *De euthanasia exteriore* - „Zewnętrzna powierzchnia eutanazji”), sformułował postulat, w którym moralnym obowiązkiem lekarza jest wspomóc chorego (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 38; por. także: Malczewski 2005, s. 32). Wyróżnił eutanazję wewnętrzną, kojarzoną z duchowym przygotowaniem do śmierci (za: Citowicz, 2006, s. 33–34; Malczewski, 2005, s. 29-37; Bołoz 2009, s. 338) i zewnętrzną, w znaczeniu leczenia paliatywnego (za: tamże; Malczewski, 2005, s. 29-37; Aumonier, Beignier i Letellier 2003, s. 39).

W XVI-XVII wieku następuje ponowne odkrywanie godności człowieka (za: Grzybowski, 2005, s. 211–395) i zwrot w zrozumieniu leczenia cierpiących osób. Podkreśla się konieczność pomocy choremu i łagodzenia jego bólu, by zapewnić mu spokojne i łagodne skonanie (za: Śledzianowski, 2010, s. 11-12).

Przejawia się to w różnego rodzaju formach wsparcia proponowanych chorym przez zakony. Śmierć była tutaj zatem jedynie „skutkiem ubocznym” środków medycznych używanych w celu złagodzenia bólu i cierpienia (Tokarczyk, 1984, s. 279). Wielu lekarzy i filozofów traktowało eutanazję jako proces naturalnej śmierci w chorobie, a nawet wsparcie psychiczne (Śledzianowski, 2010).

Do zmiany podejścia do eutanazji przyczyniło się oddzielenie pojęcia człowieka i osoby. Według Johna Locke świadomość własnej tożsamości ma jedynie osoba (patrz: Locke, 1984, s. 215)¹⁰. Tylko „osoba” według niego jest obdarzona tymi atrybutami (przede wszystkim świadomością), które nadają jej tożsamość i przysługujące jej prawa i wolności¹¹.

¹⁰[http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)-s99-113/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)-s99-113.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)-s99-113/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)-s99-113.pdf)

¹¹tamże.

Zwolennicy eutanazji wykorzystali ten argument, uznając, że zasada poszanowania życia odnosi się jedynie do jednostek świadomych własnej tożsamości i egzystencji, w odróżnieniu od ludzi egzystujących jedynie „biologicznie”. W takim ujęciu pacjent przestaje być podmiotem działań medycznych, lecz staje się obiektem¹².

W pewnym sensie pod wpływem nurtów naturalistycznych, utylitarystycznych i hedonistycznych odradza się apoteoza samobójstwa i wolności (Ochmański, 2007). Samobójstwo staje się wyrazem władzy człowieka nad samym sobą i jego wolności¹³. Wolność jest uznawana za najwyższy atrybut człowieka (za: Hołyst, 2002, s. 86).

Naturaliści wprowadzili rozróżnienie na człowieka i osobę wykazując, iż życie ludzkie jest wartościowe tylko w pewnych sytuacjach (za: Hołub, 2014, s. 269-271). Tym samym człowiek – w takim ujęciu - nie zawsze jest osobą (za: tamże).

Zdaniem Hume (1962) człowiek jest mało znaczącym elementem przyrodniczym, a umierając, oszczędza sobie jedynie kilku lat niedołęstwa (tamże, s. 246).

Utylitaryzm uznał prymat prawa ustanowionego nad prawem naturalnym oraz relatywizm moralny (Ochmański, 2007). Użyteczność, korzyść czy interes społeczny staje się jedyną zasadą – kryterium dobra (za: Hołub, 2006, s. 17-18). W doktrynie hedonistycznej człowiek dąży jedynie do osiągnięcia szczęścia przy jednoczesnym unikaniu cierpienia, przykrości i bólu (Ochmański, 2007). Jeśli cierpienie lub ból dominuje w życiu człowieka, tym samym staje się ono bezużyteczne i należy je zakończyć (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 40; por. także Góralski, 2007, s. 75). Bycie „osobą” oraz ludzkie życie uzależnia się od pewnych posiadanych cech stopnia i przydatności jednostki dla społeczeństwa (patrz: Ochmański, 2007).

Doprowadza to do dehumanizacji człowieka i wykluczenia pewnych jednostek ze świata osób. Dochodzi wręcz do odwrócenia porządku wartości, w którym widać, że to odpowiednia jakość organizmu decyduje o wartości osoby (za: Biesaga, 2005, s. 127; Mazurek 2001, s. 257-261). W świetle wyżej wymienionych założeń dochodzi się do przekonania, że o byciu człowiekiem decydują pewne posiadane wartości i cechy, o których z kolei decyduje społeczeństwo (za : tamże; por. także : Ochmański, 2007).

Aż do połowy XIX wieku termin „eutanzja” występował w omawianym wyżej sensie etymologicznym bądź do niego zbliżonym (za: Malczewski, 2004, s. 38).

¹² http://bibliotekacyfrowa.pl/Content/54575/02_Wioletta_Jedlecka.pdf

¹³ Np. D. Hume, J. Bentham, J.S. Mill.

Zaczynają też wtedy rozprzestrzeniać się koncepcje, postulujące dopuszczalność samobójstwa osób, których życie nie ma żadnej wartości.

Artur Schopenhauer (1970, s. 271-272) określił „eutanazją naturalną” łagodną śmierć ze starości (por. także: Schopenhauer, 1995, s. 669). W swoim pesymizmie głosił etykę rezygnacji z życia i twierdził, że dobrowolny akt samouniżenia nadaje mu właściwy sens (Schopenhauer, 1970, s. 43-46; por. także: Chwin, 2010, s. 507).

Z kolei dla Heideggera człowiek jest bytem zmierzającym ku śmierci (za: Mazurek 2001, s. 43) a jego istnienie już w momencie narodzin jest powolnym konaniem¹⁴.

W drugiej połowie XIX wieku eutanazja przybiera postać czynnej pomocy w uwolnieniu od cierpienia nieuleczalnie chorych pacjentów (za: Kucharska, 2013, s. 307). Eutanazję zaczęto wiązać z aktywną pomocą lekarzy w ich bezbolesnym uśmiercaniu (za: Pietrzykowski, 2007, s. 13). I tak „dobra śmierć, lekka i bez przykrych cierpień”, zaczyna oznaczać śmierć spowodowaną, wywołaną współczuciem, z litości, która ma oszczędzić pacjentowi uporczywych cierpień (*Słownik Języka Polskiego*, 2006, s. 199).

Od końca XIX w. eutanazję zaczęto rozumieć jako czynne działanie w celu przyśpieszenia śmierci (patrz: Aniszewska, 2009, s. 18). Zaczyna dominować eutanazja rozumiana w znaczeniu pozostawienia człowiekowi swobodnej decyzji względem swojej śmierci - człowiek jest wolny i nie może na nim wymuszać obowiązku życia (teza o moralnej dopuszczalności eutanazji). Do najważniejszych argumentów zaliczono współczucie oraz poszanowanie wolności i autonomii osoby proszącej o śmierć. Te formy eutanazji uzyskują aprobację i poparcie (za: Kuhse, 2002, s. 337-338). Równocześnie pojawia się przekonanie, że człowiek chory, upośledzony, niepełnosprawny wręcz powinien mieć prawo proszenia o szybką śmierć.

Na rozwój myśli proeutanazyjnej wpłynęły dyskutowane w kierunkach hedonistyczno-utilitarystycznych pojęcia wartości i jakości życia. Człowiek sprowadzony do pewnych cech (właściwości), posiada godność jedynie w znaczeniu pewnej jakości (por. np. Vovelle, 1978; Andorio, 1997, s. 47) i jest wartościowy do czasu, kiedy jest użyteczny dla społeczeństwa¹⁵. Tym samym życie jednostek niewartych życia winno być zakończone bez ich woli, a nawet wbrew ich woli (za: Szerocyńska, 2004, s. 29).

Widać to w koncepcji „nadczołowieka” stworzonej przez Fryderyka

¹⁴ <http://www.metta.lk/polish/Sartre--Filozof-Ludzkiej-Egzystencji-pl.html>, (Dostęp 23 wrzesień 2013).

¹⁵ <http://lespritdelavocat.hautetfort.com/archive/2013/02/17/l-evolution-historique-de-l-euthanasie-et-l-avortement.html> (Dostęp 22 luty 2015).

Nietzschego (1844-1900), w której nie może być miejsca dla jednostek słabych i upośledzonych (za: Machinek, 2011, s. 329). Nietzsche uważał człowieka za twórcę i pana swojego życia. Głosił wolność absolutną, zatem i wolność do odebrania sobie życia w chwili, gdy uzna to za stosowne (za: Hołyst, 2002, s.103), i kiedy uzna własne życie za bezwartościowe (za: Machinek, 2011, s. 329). Lekarze stają się wobec osób - które nie zdają sobie sprawy z swojej „nędznej” egzystencji - wyrazicielami „społecznej pogardy” (za: Benzenhöfer, 1999, s. 88-91).

Podobnie Adolf Jost (ur. 1874) w swoim dziele „*Prawo do własnej śmierci*” (*Das Recht auf den eigenen Tod* z 1895), opowiada się za radykalnym rozwiązaniem problemu osób nieproduktywnych lub chorych, poprzez wprowadzenie prawa do ich uśmiercenia (za: Machinek, 2011, s. 330). Jost przytacza społeczne aspekty problemu osób chorych, słabych i bezużytecznych (za: tamże, s. 330; por. także: Sonnenberg, 2006, s. 29). Argumentację oparł na pojęciu „wartości życia” w ujęciu filozofii utylitarystycznej. W niektórych przypadkach wartość życia jest tak niska i stanowi tak duże obciążenie finansowe dla społeczeństwa, że jego eliminacja powinna zostać dopuszczona (za: Machinek, 2011, s. 330).

Alfred Ploetz¹⁶ (1860-1940), jako zwolennik społecznego darwinizmu, wskazywał na obniżanie się „jakości” ludzi poprzez odejście od naturalnych mechanizmów selekcyjnych (za: Machinek, 2011, s. 330; por. także: Ploetz, 1895, s. 13). Wprowadził po raz pierwszy termin „higiena rasowa” (*Rassenhygiene*) w 1895 roku w rozumieniu „*próby utrzymania gatunku o dobrym zdrowiu i doskonalącej jego dziedziczne usposobienie*” (za: Ploetz, 1895, s. 13). Medycynę, która opiekuje się jednostkami słabymi, chorymi i upośledzonymi określa „kontraselekcją” – której trzeba zaprzestać (za: Machinek, 2011, s. 330). Prawomocność eliminacji poważnie upośledzonych dzieci uzasadnia tym, że niedorozwój mózgu nie kwalifikuje ich w ogóle do grona istot ludzkich (za: Sonnenberg, 2006, s. 28). W tym celu głosił wprowadzenie tak zwanych zasad, opartych na regułach eugeniki, określających ilość i jakość urodzeń (za: Ploetz, 1895, s. 13).

Ernest Haeckel¹⁷ (1834-1919) natomiast nawoływał do skrócenia bezsensownych cierpień nieuleczalnie chorych ludzi, stawiając jako wzór współczucie dla zabijanych starych i chorych zwierząt. Wskazywał wartości wprowadzenia eutanazji oszczędnościowej w celu zaoszczędzenia wielu cierpień, jak i zbędnych kosztów finansowych (za: Szeroczyńska, 2004, s. 31). W założonym przez niego czasopiśmie „*Monistyczne Stulecie*” (*Das monistische Jahrhundert*) zaczęto publikować propozycję prawnej legalizacji eutanazji na życzenie i po wyrażeniu

¹⁶ Psychiatra i dyrektor Instytutu Psychiatrii Stowarzyszenia Cesarza Wilhelma w Monachium.

¹⁷ Znany zwolennik teorii ewolucji i autor tzw. prawa biogenetycznego.

zgody sądu (za: Machinek, 2011, s. 331).

2. Eutanazja w XX wieku – eutanazja eugeniczna

W wieku XX doszło do wielu modyfikacji znaczenia terminu *eutanazja*, co przyczyniło się do wprowadzenia jeszcze większego chaosu terminologicznego. Zanika ostatecznie jej pierwotny sens, m.in. pod wpływem przyjmowanego darwinizmu i utylitaryzmu.

Zwolennicy eutanazji często powołują się na wolność, autonomię osoby, współczucie, a także na ciężar dla społeczeństwa, nieprzydatność ekonomiczną oraz niską jakość życia. Stopniowo dąży się do formułowania argumentów przemawiających wręcz za koniecznością usuwania ludzi nieprzydatnych i nieużytecznych, chorych, zbyt „kosztownych” ekonomicznie, a w konsekwencji niegodnych dalszego życia.

Życie człowieka ciężko cierpiącego, oceniane jest coraz częściej przez jego jakość. Dochodzi do zatarcia różnicy między pozbawieniem kogoś życia, a pozwoleniem na jego śmierć. Śmierć staje się wyższym dobrem niż samo życie (za: McMahan, 2002, s. 456, 461).

Utworzony w 1883 przez F. Galtona termin „eugenizm” (*eugenics*, oparty na gr. *eu* – dobre, i „*gennân*” lub „*genos*” - poczęcie, narodziny) określający naukę dążącą do ulepszania gatunku ludzkiego, otwiera drogę dla nowego ruchu zwanego *eugenizmem* (por. np. Galton, 1869, 1883; Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 43).

Dla idei eugenizmu szybko pozyskano zwolenników np. w Anglii, Ameryce, Europie i Niemczech (za: tamże; Machinek, 2011, s. 331). Utworzono uniwersytety i stowarzyszenia promujące idee selekcji eugenicznej np. *Eugenics Society* (za: Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 43).

Rok 1912 uznano za rok utworzenia Francuskiego Stowarzyszenia popierającego eugenizm. Charles Richet¹⁸ postulował selekcję naturalną w celu poprawy gatunku ludzkiego. W tekście z 1914 roku pisze „... pozwólmmy na naturalną selekcję i miejmy odwagę jej dokonać (...) tak jak człowiek był w stanie doskonalić gatunki zwierząt, tak i będzie mógł udoskonalić swój gatunek (...) konieczne będzie stosowanie tzw. selekcji specyficznej w celu wyeliminowania jakiegokolwiek mieszanki rasowej (...) po eliminacji gorszych i niższych ras, pierwszym krokiem na ścieżce selekcji będzie wyeliminowanie osób nienormalnych ... (Richet, 1919)¹⁹.”

W latach 1907-1940 w wielu krajach (Stany Zjednoczone, Kanada, Niemcy,

¹⁸ Lauret Nagrody Nobla w 1913 r.

¹⁹ Opublikowanym dopiero w 1919 r.

Dania, Finlandia, Norwegia, Szwecja, Szwajcaria) zostało poddanych dobrowolnej lub przymusowej sterylizacji i kastracji około 9 tysięcy ludzi dotkniętych chorobami genetycznymi, uznawanymi za „niebezpieczne dla społeczeństwa”, cierpiących na takie choroby jak: choroby umysłowe, dewiacje seksualne, zachowania oceniane jako niebezpieczne (za: Kevles, 2001, s. 99-106)²⁰.

Życie ludzkie coraz bardziej uzależniane jest od stopnia przydatności danej osoby. Dobra i łagodna śmierć przyjmuje zatem postać śmierci zadanej z przyczyn ekonomicznych (oszczędnościowych) bądź też w celu „ulepszenia” ras ludzi. Formułuje się argumenty prawne, a nawet biologiczno-medyczne przemawiające za „niszczeniem życia tych, których uzna się za niegodnych dalszego życia” (za: Schank, Schooyans, 2002, s. 22; por. także: Hołub 2006, s. 203-225; Galewicz 2009, s. 51).

Rozwijające się i przyjmowane koncepcje darwinizmu społecznego i panujące przekonania o eutanazji, jak i eugenizm prowadzą do zastosowania pojęcia eutanazji w odniesieniu do teorii selekcji naturalnej (patrz: Schank, Schooyans, 2002, s. 38-39). Tym samym dochodzi do formalnego sprowadzenia wartości człowieka, jego godności i życia do użyteczności i przydatności dla społeczeństwa, a samą eutanazję zrównuje się z eugenizmem (za: tamże, s. 39; por. także: Maret, 2000, s. 394).

A. Hoch i K. Binding w dziele „Przyzwolenie na niszczenie życia niegodnego życia” (*Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens*) z 1920 roku postulują uśmiercanie psychicznie i nieuleczalnie chorych będących – ich zdaniem - drastycznym przeciwstawieniem tego, co stanowi o istocie człowieka (za: Schank, Schooyans, 2002, s. 37-41). Dążą do rozróżnienia klas wartościowych ludzi i bezwartościowych nie-ludzi, wskazując na konieczność usuwania tych ostatnich rozumianych jako nieprzydatnych społeczeństwu, chorych a nawet zbyt kosztownych (za: tamże). I tak zaproponowali przeprowadzanie eutanazji na ludziach przeżywających cierpienia spowodowane chorobą, okaleczeniami, proszących o przyśpieszenie im śmierci; względem pacjentów umysłowo chorych stanowiących jedynie ciężar moralny oraz finansowy oraz względem osób zdrowych, ale takich, które z licznych powodów utraciły świadomość i skazane są na tak zwane życie nieszczęśliwe (za: tamże, s. 45-49). Ich zdaniem pacjentów, którzy utracili wszelką wartość „osoby” (za: tamże, s. 22n) stanowiąc balast (*Balastexistenz*) dla siebie samych, jak i dla całego społeczeństwa (za: Machinek, 2011, s. 331; por. także: Bogusz 1985, s. 2) należy wyeliminować (za: Schank, Schooyans, 2002, s. 38-

²⁰ 14 lipca 1933 w Niemczech wprowadzono prawo o obowiązkowej sterylizacji w/w osób. W ten sposób w latach 1933-1945 przeszło 1% społeczeństwa niemieckiego w wieku od 16 do 45 lat zostało wysterilizowanych 14 razy więcej niż w Stanach Zjednoczonych, <http://aphgcaen.free.fr/cercle/eugen.htm> s. 2.

44).

Człowiek jest zatem rozumiany jako byt „przypadłościowy”, który nabywa pewien status w społeczeństwie, jedynie będąc użytecznym i tym samym wartościowym. Z chwilą, kiedy przestaje być wartościowy w oczach innych, traci prawo do dalszego życia (Ślipko 2009). Godność człowieka jest również sprowadzona do przypadłości i niczym się nie różni od zwykłej cechy: nabywalnej i utracalnej.

Wizja tak rozumianego człowieka, zredukowanego do własności nabywalnych i utracalnych w dalszym ciągu jest dziś obecna. Większość aktualnych opinii proeutanatycznych opiera się na argumentach podawanych już przez Alfreda Hocha i Karla Bindinga, którzy również powoływali się na: szacunek dla wolności i autonomii jednostki, godność, współczucie, ciężar dla społeczeństwa, przydatność i nieprzydatność ekonomiczną, jakość życia, itp. (Schank, Schooyans, 2002, s. 22-26, s. 30-31, s. 45-53; Machinek, 2011, s. 332).

Realizacja takich założeń przyczyniła się do przeprowadzenia przez Niemców tak zwanej operacji „miłosiernej śmierci”, w której zabito przeszło 200 tysięcy dzieci i osób nieuleczalnie chorych, posiadających różne deformacje ciała i chorych umysłowo, zagazowano tysiące osób umysłowo chorych lub w podeszłym wieku w ramach tzw. operacji „eutanzja” (za: tamże; Katolo, 2012). Wprowadzono również tak zwaną *eutanzję eugeniczną*, likwidując ludzi uznanych za istoty niższej kategorii (Schank, Schooyans 2002, s. 38-39).

W latach trzydziestych XX w. zaczęły powstawać pierwsze organizacje popierające eutanazję z litości, jak np. *Society for the Right to Die* (SRD) w USA, *Voluntary Euthanasia Society* (VES) w Wielkiej Brytanii, *World Federation of Right-to-Die Societies* i *Association pour le droit à mourir dans la dignité* (ADMD) we Francji (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 47; por. także: Machinek, 2011, s. 331).

W 1989 roku, powstały w Luksemburgu dwa stowarzyszenia ADMD-L²¹ i Omega 90²² zajmujące się problematyką końca życia człowieka, a w szczególności łagodzenia cierpienia i towarzyszenia umierającym.

Od połowy XX w. eutanazja omawiana jest w kontekście różnych nauk (zwłaszcza biotechnologii), moralności (bioetyka), prawa, polityki i religii. Wskutek zmian społecznej świadomości moralnej, jak i oddmiennego rozumienia wolności, godności i cierpienia (za: Bortkiewicz 1996, s. 85) rośnie liczba zwolenników eutanazji, a nawet kryptoeutanzji (z gr. *kryptos* – ukryty, tajny) mającej na celu

²¹ Association pour le droit de mourir en dignité – Luxembourg; tłumaczenie własne: Stowarzyszenie na rzecz prawa do umierania w godności – Luksemburg.

²² Proposition de loi sur le droit de mourir en dignité, No 4909, Chambre des députés, Session ordinaire 2001–2002.

pozbawienie życia człowieka wbrew jego woli (za: Aniszewska, 2009, s 18; por. także: Ślipko 2009, s.317-322; Dziedzic 2005, s. 155).

Od lat 80-tych tworzone są kliniki udzielające pomocy w zadaniu sobie tzw. godnej śmierci (np. Eusebios w Monachium), (za: Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 49).

W Holandii ustawę o depenalizacji eutanazji wprowadzono już w drugiej połowie XX wieku, a 10 kwietnia 2001 r. po raz pierwszy zalegalizowano eutanazję (po. także: Machinek 2011, s. 333-334; Bortkiewicz 1999). Wartość ludzkiego życia staje się czymś jakby równoznacznym jakości życia (za: Machinek 2011, s.334).

W 2002 roku Belgia wprowadziła ustawę o eutanazji przy zachowaniu ścisłych warunków (za: Szeroczyńska, 2004, s. 221). Eutanazja osób chorych i cierpiących zostaje rozszerzona o osoby psychicznie chore - prośba o eutanazję nie dotyczy już tylko sytuacji terminalnej (patrz: Machinek, 2011, s.335).

W 2009 podobne prawo wprowadzono w Luksemburgu – depenalizując eutanazję i pomoc w samobójstwie, zarówno dla mieszkańców, jak i obcokrajowców przebywających na jego terenie²³. I tak na chwilę obecną eutanazja jest legalna w Holandii (rozważa się nawet możliwość zalegalizowania tzw. „pigułki ostatniej woli”), Luksemburgu, Belgii, Albanii (eutanazja jest możliwa bez zgody pacjenta, ale na życzenie trzech członków rodziny), Japonii (bierna i aktywna eutanazja), w amerykańskich stanach – Teksas (odłączenie od aparatury podtrzymującej życie), Oregon, Waszyngton, Kalifornia, Vermont (ustawa legalizująca medycznie wspomagane samobójstwo tzw. «prawo do godnej śmierci» przez podanie śmiertelnej dawki leku), w Indiach (eutanazja bierna), Australii (eutanazja pasywna), Quebec (wspomagane samobójstwo), Szwajcaria (wspomagane samobójstwo), Niemcy (wspomagane samobójstwo), Kolumbia (eutanazja jest legalna na mocy ustawy z maja 1997 roku i dotyczy dorosłych osób, którym zostało mniej niż 6 miesięcy życia), Argentyna (prawo do dobrej śmierci), Australia (w stanie Wiktorii zalegalizowano eutanazję w znaczeniu śmierci na życzenie).

Obecnie prawie wszystkie stany USA, jak i Francja, uznają prawną wartość tzw. testamentu życia²⁴ (za: Benzenhöfer, Hack-Molitor, 2009; Aumonier, Beignier i Letellier, 2003, s. 116-118; por. także: Kutner, Article 2, 1969). Pacjent wyraża swoją wolę względem tego, jak ma wyglądać jego leczenie, gdy znajdzie się w stanie terminalnym, wegetatywnym lub gdy równocześnie utraci zdolność do podejmowania świadomych decyzji (za: Benzenhöfer, Hack-Molitor, 2009; por. także: Duda 2010; Kutner 1969).

²³ Loi du 16 mars 2009 sur l'euthanasie et l'assistance au suicide,
<http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2009/0046/a046.pdf#page=7> (Dostęp 10 czerwiec 2011).

²⁴ Twórcą idei testamentu życia jest prawnik Luis Kutner, pochodzący z Chicago.

Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy opowiedziało się w 1999 za całkowitym zakazem eutanazji czynnej (rozumianej jako celowe zabijanie przez działanie lub zaniechanie pewnych działań, w celu uzyskania przez daną osobę domniemanych korzyści), ale wyraziło aprobatę dla eutanazji pośredniej i biernej (za: Aniszewska, 2009, s. 19; Aumonier, Beignier, Letellier, 2003, s. 63-64).

25 stycznia 2012 Zgromadzenie Parlamentarne uchwaliło rezolucję²⁵, aby chronić osoby nieuleczalnie chore przed intencjonalnym uśmiercaniem. Celem wyżej wymienionej uchwały było określenie zasad rządzących praktyką tzw. testamentów życia stosowanych w 47 państwach członkowskich Rady Europy.

W Polsce eutanazja uznawana jest za przestępstwo przeciwko życiu i zdrowiu i jest karalna²⁶. Zakazane są: zabójstwo eutanatyczne oraz pomoc w samobójstwie czy namawianie do niego (art. 150 i 151 KK²⁷). Kodeks Etyki Lekarskiej²⁸ zabrania eutanazji lub pomocy w samobójstwie (art. 31), a jednocześnie nie zobowiązuje lekarza do tzw. terapii uporczywej (art. 32). Wspomniany artykuł 150 KK, oparty na konstytucyjnej zasadzie ochrony życia, podkreśla, że: „kto zabija człowieka na jego żądanie i pod wpływem współczucia, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat” (por. także: Góral, 1996, s. 175–176; Huziuk, 1973, s. 6). Prawo do życia w polskiej Konstytucji zajmuje wartość nadrzędną i jest gwarantem realizacji poszanowania godności człowieka, która jest nienaruszalna, niezbywalna i przyrodzona²⁹.

3. Eutanazja w nauczaniu Kościoła Katolickiego

Kościół zwraca uwagę na prawdę o życiu, które jest darem Bożym (za: Graczyk 1998, s. 19; Dyk, 2002, s. 17–18, Ochmański 2007, s. 68; Kongregacja Nauki Wiary 1980, s. 544). Człowiek jest „święty” bo stworzony z miłości na obraz i podobieństwo Boga (Pismo Święte, Księga Rodzaju 1,26) i znajduje się pod szczególną opieką Bożą (tamże Ks. Rozd. 9,6)

²⁵ Rezolucja 1859 (2012) została zatytułowana: „Ochrona praw i godności człowieka poprzez zwracanie uwagi na wcześniej wyrażone życzenia pacjentów”.

²⁶Kodeks Karny (KK) z dnia 6.06.1997, <https://www.niebieskalinia.pl/attachments/article/4115/KK.pdf>

²⁷<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>, s. 62-63 (Dostęp 02 luty 2019).

²⁸https://www.nil.org.pl/__data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf, s. 6-7 (Dostęp 02 luty 2019).

²⁹Trybunał Konstytucyjny, w orzeczeniu K 44/07, wyraził, że życie ludzkie nie podlega wartościowaniu. Zobacz również Sroka T., Komentarz do art. 38 Konstytucji RP [w:] *Konstytucja. Komentarz*, red. M. Safjan, L. Bosek, <https://sip.legalis.pl/document-view.seam?documentId=mjxw62zogizdkmjsha2tsmroobqxlrsqu4dsnq> (Dostęp 15 styczeń 2017).

W nauczaniu Kościoła Katolickiego podstawowym zagadnieniem rozważań jest godność osoby ludzkiej, które jest pojęciem nadrzędnym w postępowaniu względem człowieka (za: Galarowicz, 2006, s. 149–150).

Sobór Watykański II apeluje o szacunek dla drugiego człowieka, który nie może być czymś abstrakcyjnym. Eutanazję uznaje za wykroczenie przeciwko życiu ludzkiemu (Deklaracja Kongregacji Nauki Wiary 1980; por. także: Sobór Watykański II 1966, s. 1047-1048), za świadomą manifestację niezależności wobec Stwórcy (za: tamże; por. także: Ratzinger 1996, s. 269; Dyk, 2002, s. 17-18) oraz za *poważne naruszenie Prawa Bożego* (patrz: Jan Paweł II, *Evangelium Vitae „EV”*, s. 123). Katechizm Kościoła Katolickiego podaje, że my *„jesteśmy tylko zarządcami, a nie właścicielami życia, które Bóg nam powierzył”* (KKK 1994, s. 518). Tym samym Kościół Katolicki określa eutanazję jako moralnie niedopuszczalną (za: Ślipko 2005, s. 253; Bołosz 1997, s. 194). Mimo, iż eutanazja bierna jest dla niektórych przejawem dobrego umierania (za: Szeroczyńska, 2004, s. 79), w prawie kanonicznym, każde działanie eutanatyczne, jak i pomoc w jego realizacji, to przestępstwo, zabójstwo, mimo, że dokonane pod wpływem współczucia (za: EV 66; Syryjczyk, 2003, s. 172; Deklaracja Kongregacji Nauki Wiary 1980, s. 545-546; KKK n. 74). Eutanazja jest zakwestionowaniem życia i wolności będących darem Bożym, jak i znieważeniem godności osoby ludzkiej (Sobór Watykański II, 1966, s. 1047-1048; Jan Paweł II, 1993; por. także: Ochmański, 2007, s. 68; Szeroczyńska, 2004, s. 71).

Zakończenie

Stopniowo rozwijający się proces degradacji wartości życia swymi początkami sięga czasów starożytności. Dzisiaj współczesne systemy społeczne uczyniły człowieka i ludzkie życie wartością wymienną. Widać to już np. w utylitarystycznej wizji ludzkiego życia, w której jakość organizmu ludzkiego decyduje o wartości osoby (Aumonier, Beignier, Letellier, 2003).

Zaburzony porządek wartości prowadzi do zagubienia sensu rozumienia człowieka, a to z kolei sprawia, iż pewne drugorzędne atrybuty decydują o wartości ludzkiego życia (por. np. Fenigsen, 1997, s. 91–92; Fromm, 1995, s. 53).

Zagubienie prawdy o osobie ludzkiej prowadzi do zagubienia podstawowego prawa, jakim jest prawo do bycia człowiekiem (por. np. Machinek, 2005). Dochodzi wręcz do zaprzeczenia samemu pojęciu osoby (Nodé-Langlois, 2012, p.303).

Tak więc nie tyle sama eutanazja jest przedmiotem sporu, lecz sam człowiek i to, co jest jego godnością (Nagórny, Gocko, 2004).

Można więc powiedzieć, że stawiając problem eutanazji najpierw trzeba postawić pytanie o człowieka i jego godność. W tym znaczeniu antropologia

filozoficzna powinna stanowić podstawę podejmowanych debat, a punktem wyjścia rozważań winno być pojęcie osoby i jej godności.

Bibliografia:

- Andorio R. (1997), *Bioéthique et dignité de la personne. Médecine et société*, Paris: PUF.
- Aniszewska M. (2009), *Eutanazja to krzyk o pomoc* (w:) Prace i Materiały Powiślańskiej Szkoły Wyższej w Kwidzynie, Edukacja i nauka naszą wspólną przyszłością, Referaty Seminarium Naukowych, Kwidzyn – Sztum – Grudziądz – Malbork, Kwidzyn.
- Arystoteles (1996), *Etyka nikomachejska*, przeł. D. Gromska (w:) *Arystoteles. Dzieła wszystkie* t. V. s. 132-133, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Arystoteles (2007), *Etyka nikomachejska*. tłum. D. Gromska, (w:) *Arystoteles*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Arystoteles, *Polityka*, VII, 16, 1335b, 19.
- Aumonier N., Beignier B., Letellier P. (2003), *Eutanazja*, tłum. E. Burska, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Aurenche S. (1999), *L'euthanasie, la fin d'un tabou?* Paris: ESF éditeur.
- Bacon F. (1900), *The Advancement of Learning*, Oxford: Clarendon Press.
- Baelz P.R. (1980) *Suicide: some theological reflections*. In *Suicide: The Philosophical Issues*, M.P. Battin, D. Mayo (eds.), St Martin's Press.
- Bayle F. (1950), *Croix gammée contre caducée. Les expériences humaines en Allemagne pendant la deuxième guerre mondiale*, Impremrie Nationale, Neustadt-Palatinat, Commission scientifique française des crimes de guerre, s. 1 151, 1425.
- Benzenhöfer U. (1999), *Der gute Tod? Euthanasie und Sterbehilfe in Geschichte und Gegenwart*, München.
- Benzenhöfer U., Hack-Molitor G. (2009), Luis Kutner and the development of the advance directive (living will), (w:) *Frankfurter Studien zur Geschichte und Ethik der Medizin*, Bd. 3 hrsg. von U. Benzenhöfer, s. 7-48, Wetzlar: GWAB-Verlag.
- Biesaga T. (2005), Samobójstwo aktem wyzwolenia czy samounicestwienia? (w:) *Bioetyczne Zeszyty Pediatрії, Polsko-Amerykański Instytut Pediatрії Wydziału Lekarskiego UJ*, Vol. 2, nr 2, s. 124-127, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy.
- Bogusz J. (1985), *Eutanazja*, *Problemy*, 6 (437), s. 2-6.
- Bołoz W. (1997), *Życie w ludzkich rękach*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
- Bołoz W. (2006), *Eutanazja w kontekście praw człowieka* (w:) *Bioetyka personalistyczna*. Seria: Studia z Bioetyki 3, T. Biesiada SDB (red.), s. 337-354, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- Bortkiewicz P. (1996), *Mentalność eutanatyczna w świetle Encykliki Evangelium Vitae*, *Collectanea Theologica*, 66, nr 3, s. 83-93

- Bortkiewicz P. (1999), *W służbie życia*, T. 1 Demaskacja „kultury śmierci”, Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
- Cackowski Z. (1985), *Samobójstwo*, *Akcent*, nr 2–3, s. 157.
- Carrick P. (1987), *Medical Ethics in Antiquity. Philosophical Perspectives on Abortion and Euthanasia*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Chwin S. (2010), *Samobójstwo jako doświadczenie wyobraźni*, Gdańsk: Wyd. Tytuł.
- Citowicz (2006), *Prawnokarne aspekty ochrony życia człowieka a prawo do godnej śmierci*, Warszawa: Kodeks.
- Cooper J.M. (1989), *Greek Philosophers on Euthanasia and Suicide*, (w:) *Suicide and Euthanasia. Historical and Contemporary Themes*, B.A. Brody (red.), Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Cycon (44 p.n.e.), *Listy do Atticusa*, VII N°3; XVI, 7, 3.
- Czachorowski M. (2007), *Eutanazja* (w:) *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, s. 322-323, Lublin: Wyd. Polskie, Towarzystwo Tomasza z Akwinu.
- Czarnecki P. (2008), *Dylematy etyczne współczesności*, Warszawa: Difin.
- Czerniawska O. (2002), *Starość wczoraj, dziś i jutro*, (w:) *Ludzie starsi w trzecim tysiącleciu. Szanse–nadzieje–potrzeby*, W. Wnuk (red.), s. 12–13, Wrocław: Atlas.
- Deklaracja Kongregacji Nauki Wiary*, *Iura et bona*, 5.09.1980, AAS 72 (1980), s. 545-546.
- Dictionnaire de Trévot*, éd. de 1771.
- Duda J. (2010), *Ewolucja koncepcji living will w prawie amerykańskim*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, L. Bosek, M. Królikowski (red.), s. 413, 418–419, Warszawa : Wydawnictwo CHBeck.
- Dyk W. (2002), *Etyczny wymiar człowieka*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US.
- Dziedzic J. (2005), *Eutanazja* (w:) *Encyklopedia Bioetyki, Personalizm chrześcijański. Głos Kościoła*, A. Muszala (red.), s. 153, Radom: Polwen.
- Fenigsen R. (1997), *Eutanazja. Śmierć z wyboru?*, Poznań: W Drodze.
- Flawiusz J. (1926), *Starożytności Żydowskie*, tłum. franc. J. Weil, Paris, Księga 9, Rozdział 4, 5.
- Fromm E. (1995), *Mieć czy być?*, tłum. J. Karłowski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Galarowicz J. (2006), *Być ziarnem pszenicznym. Nowa książeczka o człowieku*, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Galewicz W. (2009), *Decyzje o zakończeniu życia*, (w:) *Wokół śmierci i umierania*, W. Galewicz (red.), s. 9-82, Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Galton F. (1869), *Hereditary Genius. An Inquiry into Its Laws and Consequences*, London: Macmillan & Co.
- Galton F. (1883), *Inquiries into Human Faculty and Its Development*, London: Macmillan & Co.
- Gazdulska M. (2008), *Postawy społeczeństwa wobec osób z niepełnosprawnościami w ujęciu historycznym i współczesnym*, *Seminare*, nr 25; s. 281-288.
- Góral K. (1996), *Kodeks Karny. Praktyczny komentarz*, Warszawa: Wydawnictwo

Zrzeszenia Prawników Polskich.

- Góralski R. (2007), *Prawne i społeczne aspekty eutanazji*, Kraków: Wydawnictwo EGIS.
- Graczyk M. (1998), Kontrowersje wokół eutanazji, *Ateneum Kapłańskie*, 131, s. 13-14.
- Grzybowski S. (2005), Odkrywanie człowieka, (w:) *Wielka historia świata*, s. 211–395, Warszawa, Kraków: Oficyna Wydawnicza Fogra.
- Hołub G. (2006), Personalizm a inne propozycje bioetyki (w:) *Bioetyka personalistyczna*, T. Biesaga (red.), s. 9-29, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.
- Hołub G. (2006), Życie niewarte przeżycia? Wokół zasady wrongful life, (w:) *Bioetyka personalistyczna*, T. Biesaga (red.), s. 203-225, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.
- Hołub G. (2014), *Osoba w labiryncie decyzji moralnych. Bioetyka w perspektywie personalistycznej*, Kraków: Wydawnictwo Św. Stanisława BM
- Hołyst B. (1999), *Na granicy życia i śmierci*, Warszawa: Wydawnictwo Kodeks.
- Hołyst B. (2002), *Suicydologia*, Warszawa Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis.
- <http://adonai.pl/life/?id=110> (Dostęp 02 luty 2019).
- [http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)-s99-113/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_\(197\)-s99-113.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)-s99-113/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoleczne_Filozofia-r1990-t11_(197)-s99-113.pdf) (Dostęp 02 luty 2019).
- http://bibliotekacyfrowa.pl/Content/54575/02_Wioletta_Jedlecka.pdf (Dostęp 02.02.19).
- <http://compilhistoire.pagesperso-orange.fr/euthanasie.htm>, (Dostęp 22 luty 2015).
- <http://lespritdelavocat.hautetfort.com/archive/2013/02/17/l-evolution-historique-de-l-euthanasie-et-l-avortement.html> (Dostęp 22 luty 2015).
- <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>, s. 62-63, (Dostęp 02 luty 2019) .
- http://romanum.historicus.pl/prawo_dwunastu_tablic_tresc.html (Dostęp 01 luty 2019).
- <http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2009/0046/a046.pdf#page=7> (Dostęp 10 czerwiec 2011).
- <http://www.metta.lk/polish/Sartre--Filozof-Ludzkiej-Egzystencji-pl.html> (Dostęp 23 wrzesień 2013).
- http://www.revolucao-contrarevolucao.com/polski_rcr.asp?id=124 (22 luty 2015).
- <https://sip.legalis.pl/document-view.seam?documentId=mjxw62zogizdkmjsha2tsmroobqxalrsgu4dsnq>, (Dostęp 15 styczeń 2017).

- <https://www.niebieskalinia.pl/attachments/article/4115/KK.pdf> (Dostęp 22 luty 2019).
- https://www.nil.org.pl/_data/assets/pdf_file/0003/4764/Kodeks-Etyki-Lekarskiej.pdf, s. 6-7 (Dostęp 02 luty 2019).
- Hume D. (1962), *Mój żywot*, tłum. A. Hochfeldowa, (w:) *Dialogi o religii naturalnej. Naturalna historia religii wraz z dodatkami*, D. Hume (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Humphry D. Wickett A. (1986), *The Right to Die: Understanding Euthanasia*, London: The Bodley Head.
- Husset E. (2007), *La conception de la personne. L'histoire du concept de personne de sa naissance augustinnienne à sa découverte phénoménologique*, Paris: PUF.
- Huziuk Z. (1973), Kilka uwag o przestępstwie eutanazji, *Prawo i Życie*, nr 9, s. 6.
- Jan Paweł II (1993), *Encyklika Veritatis Splendor*, Poznań: Pallotinum.
- Jan Paweł II (1995), *Encyklika Evangelium Vitae, O wartości i nienaruszalności ludzkiego życia*, Watykan: Libreria Editrice Vaticana
- Jost A. (1895), *Das Recht auf den Tod*. Göttingen.
- Kant E. (1863), *Antropologie du point de vue pragmatique*, tłum. Tissot, Księga 1, § 1, p. 9, Paris: Librairie Philosophique Ladrangue.
- Kant E. (1973), *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. V. Delbos, Paris: Editions Delagrave.
- Kant E. (2003), *Critique de la raison pratique*, I, 1, rozdz. 3, France: Frammarion.
- Karłowicz D. (1997), Problem samobójstwa. Refleksje nad oceną moralną samobójstwa u starożytnych filozofów, *Znak*, 12, (511), s. 96-101
- Katechizm Kościoła Katolickiego* (1994), Poznań: PALLOTINUM.
- Katolo A.J. (2012), *Eugenika i eutanazja. Doświadczenia hitlerowskie*, Gliwice: Instytut Globalizacji.
- Kevles D.J. (2001), *In the Name of Eugenics*, Londyn: Berkeley.
- Kodeks Karny z dnia 6. 06. 1997 roku,
- Kongregacja Nauki i Wiary (1980), *Deklaracja o eutanazji*, *Acta Apostolicae Sedis*, 72, s. 544.
- Krajewski K. (2004), *Prawne kontrowersje ochrony życia człowieka: studium z prawa polskiego i prawa kanonicznego*, Płock: Wydawnictwo Naukowe „Novum”.
- Krapiec M.A. (1991-1992), Kryzys społeczno-gospodarczy kryzysem człowieka, *Roczniki Filozoficzne*, XXXIX-XL, z. 2, s. 39-51.
- Kucharska E. (2013), Eutanazja – zabójstwem czy miłosierdziem? Perspektywa kliniczna, *Sosnowieckie Studia Teologiczne*, Tom XI, s. 305-317, Kraków–Sosnowiec: Poligrafia Salezjańska.
- Kuhse H. (2002), Eutanazja, (w:) *Przewodnik po etyce*, P. Singer (red.), s. 337-338, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kutner L. (1969), Due Process of Euthanasia: The Living Will, A Proposal, *Indiana Law Journal*: Vol. 44: Iss. 4, Article 2, s. 539-554

- Lidell HG. Scott R. (1968), *Greek-English lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
- Locke J. (1984), *An Essay Concerning Human Understanding*. Glasgow: Ed. A. D. Woozley.
- Loi du 16 mars 2009 sur l'euthanasie et l'assistance au suicide,
- Machinek M. (2004), *Śmierć w dyspozycji człowieka. Wybrane problemy etyczne u kresu ludzkiego życia*, II wydanie uzupełnione, Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum.
- Machinek M. (2005), *Godność osoby ludzkiej*, (w:) J. Nagórny, K. Jeżyna (red.), *Jan Paweł II, Encyklopedia Nauczania Moralnego*, s. 217-220, Radom.
- Machinek M. (2011), *Życie niegodne życia? Krótka historia eutanazji*, *Studia Warmińskie* 48, s. 325 - 337, Olsztyn: MSF Wydział Teologii Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- Malczewski J. (2005), *Eutanazja: z dziejów pojęcia eutanazji*, (w:) *Etyka i eutanazja. Eutanazja: Prawo do życia - Prawo do wolności*, B. Chyrowicz SSpS (red.), s. 11-59, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
- Malczewski J. (2012), *Eutanazja. Gdy etyka zderza się z prawem*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Maret M. (2000), *L'euthanasie, alternative sociale et enjeux pour l'éthique chrétienne*, Paris : Édition Saint-Augustin.
- Mazurek F. J. (2001), *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- McMahan J. (2002), *The Ethics of Killing: Problems at the Margins of life*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- Monge M. A. (red.), (2012) *Etyka w Medycynie, Ujęcie Interdyscyplinarne*, Warszawa: Wydawnictwo MediPage.
- More T. (1954), *Utopia*, tłum. K. Abgarowicz, Warszawa: PAX.
- Nagórny J., Gocko J., (red.) (2004), *Spór o człowieka – Spór o przyszłość świata, Od bł. Jana XXIII do Jana Pawła II*, Lublin: Towarzystwo Salezjańskie.
- Nodé-Langlois M. (2012), *Persona non grata. Les raisons méconnues du respect de la personne*, *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, Juillet-Septembre 2012, CXIII/3, Institut catholique de Toulouse, p.303 (tłumaczenie własne).
- Ochmański W. (2007), *Eutanazja nie jest alternatywą*, Kraków: Wydawnictwo Salvator.
- Pietrzykowski T. (2007), *Spór o eutanazję: etyczne problemy prawa*, Katowice: Wydawnictwo Sonia Draga.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w Przekładzie z Języków Oryginalnych*, (1980), Wyd. Drugie Zmienione, Poznań-Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum
- Platon (1982), *Uczta, Fedon*, tł. W. Witwicki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Platon, *Oeuvres Complètes – République (Państwo III)*, Paris: Librairie Garnier Frères, 459e-460 a-c, 406, 407 d-c, 409e-410a; V, 459de, 461 b c.
- Ploetz A. (1895), *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen*. Berlin: S.

- Fisher.
- Polibiusz (202-120 p.n.e.), *Historie*, V, 38, 9.
- Ratzinger J. (1996), *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Richet C. (1919), *La Sélection humaine*, Paris: Alcan.
- Sambuc C., Le Coz P. (2012), La dignité humaine kantienne : une justification théorique des transplantations d'organes? *Raison Publique*, 17(2), 219-238, <https://www.cairn.info/revue-raison-publique1-2012-2-page-219.htm>.
- Schank K., Schooyans M. (2002), *Euthanasie. Le dossier Binding & Hoch, Traduction de l'allemand, présentation et l'analyse de Libéraliser la destruction d'une vie qui ne vaut pas être vécue, Texte intégral de l'ouvrage publié en 1922 à Leipzig, France: Le Serment*.
- Schopenhauer A. (1970), *Aforyzmy o mądrości życia*, tłum. J. Garewicz, Warszawa: Czytelnik.
- Schopenhauer A. (1995), *Świat jako wola i przedstawienie*, tom II, tłum. J. Garewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sikora M., Szczepański M.S. (2005), Eutanazja w świadomości społecznej: między odrzuceniem a akceptacją, (w:) *Etyka i eutanazja. Eutanazja: Prawo do życia - Prawo do wolności*, B. Chyrowicz (red.), s. 61-91, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Singer (1998), *Przewodnik po etyce*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Skłodowski H. (2007), Człowiek w kryzysie – psychospołeczne aspekty kryzysu, (w:) *Przedsiębiorstwo i zarządzanie*, Tom XI, Zeszyt 1, Łódź: SWSPiZ,, <http://www.piz.san.edu.pl/docs/e-XI.1.pdf> (Dostęp 22 luty 2015).
- Słownik Języka Polskiego PWN* (2006), L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, L. Wiśniakowska (oprac.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobór Watykański II (1966), *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”*, nr 27, AAS 58, s. 1047-1048.
- Sonnenberg R. (2006), *Von der Sterbepflege zur Vernichtung des Lebens. Zum Wandel des „Euthanasie” Begriffs im 20. Jahrhundert - ein Rückblick*, Die Drei 11.
- Sroka T. (2016), Komentarz do art. 38 [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, Art. 1-86, M. Safjan, L. Bosek (red.), s. 941, Warszawa; <https://sip.legalis.pl/document-view.seam?documentId=mjxw62zogizdkmjsha2tsmroobqxlrsqu4dsnq> (Dostęp 15.01.2017)
- Syryjczyk J. (2003), *Kanoniczne prawo karne. Część szczególna*, Warszawa: Uniw. Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Szeroczyńska M. (2004), *Eutanazja i wspomagane samobójstwo na świecie: studium prawnoporównawcze*, Kraków: Universitas.
- Śledzianowski (2010), *Eutanazja – dobra śmierć czy zabójstwo człowieka*, Kielce: Jedność.
- Ślipko T. (1980), Eutanazja – śmiercią godną czy niegodną człowieka, *Anteneum Kapłańskie*, 72/95, nr 1/429, s. 78-90.

- Ślipko T. (2008), *Etyczny problem samobójstwa*, Kraków: Wydawnictwo PETRUS.
- Ślipko T. (2009), *Bioetyka. Najważniejsze problemy*, Kraków: Wydawnictwo PETRUS.
- Śmigacz, *Pojęcie i rodzaje eutanazji*, file:///C:/Users/User/Downloads/70-ŚMIGACZ%20KAROLINA.pdf, s. 774-795; (Dostęp 15 grudzień 2018).
- Tarnawski (1981), *Zabójstwa uprzywilejowane w ujęciu polskiego prawa karnego*, Poznań: Wydawn. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Tokarczyk R. (1984), *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Tokarczyk R. (2000), *Prawa narodzin, życia i śmierci*, Kraków: ZAMYKACZE.
- Vovelle M. (1978), *Mourir Autrefois*, Paris : Édition Archives Gallimard-Julliard.
- Wawrzyniak J. (2015), *Etyka eutanazji. Studium filozoficzno aksjologiczne*, Seria Badania Interdyscyplinarne nr 39, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.